

Aleksander Laurenčič

LJUDJE Z ŽELEZNIMI ROKAMI IN NOGAMI

Nekaj utrinkov iz preteklosti vasi ob zgornjem toku Nadiže

V razpravi poskušam prikazati utrinke iz zgodovine območja, ki leži ob zgornjem toku reke Nadiže, predvsem vasi Kred. Oprl sem se na zgodovinske vire, kot so urbarji, kronike ali listine, poleg tega pa predvsem na ljudsko izročilo. Iz urbarja lahko izvemo, kakšne so bile dajatve, iz njih pa lahko sklepamo, kakšno je bilo gospodarstvo; arheologi na podlagi ostankov lončene posode ugotovijo starost nekega naselja; srednjeveške listine nam lahko povedo, kdo je bil lastnik zemlje, kdo je povzročil vojno, kje in kdaj je treslo ali gorelo itn. Iz zgodbic, ki so ostale "zapisane brez pisave" in se ohranjale iz roda v rod prek ljudskega izročila, pa lahko izvemo, kaj je bilo zapisano v dušah in srcih ljudi. Vsaka nova generacija poslušalcev je, ko je dozorela v pripovedovalce, zgodbe mogoče nekoliko prikrojila sebi, jih za odtенок spremenila, toda njihovo bistvo je ostalo.

Ljudje so se v glavnem preživljali s kmetijstvom, poleg tega pa so se morali ukvarjati tudi z manj poštenimi opravili, da so lahko preživeli. Večkrat so jih prizadele tudi naravne nesreče, vojne, bolezni in požari. Teh so se branili predvsem z molitvijo in ponižnostjo ter upali na lepšo prihodnost.

Pravijo, da so včasih tod okoli živeli silno veliki ljudje Gejdi. Njihov spomin se je ohranil v

ljudskih pripovedkah, o njihovi velikosti pa nemo pričata ogromni skali Miza in Stolica. Sedeli so za to mizo, na njej jedli, hkrati pa si umivali noge v Nadiži. Več bi nam lahko povedali le oni, a so odšli iz teh krajev za vedno. Baje jih je pregnal sv. Hilarij. Ostale pa so drobtinice, ki so padle z njihove mize na tla. Sklonimo se in jih pobrimo.

Razbiti malik

Domača legenda iz Kreda govori o delovanju sv. Hilarija v teh krajih. Seveda je nastanek legende povezan z njegovo cerkvijo, ki stoji na griču Sv. Volarja¹, kjer je stala že stara naselbina. Po legendi so tu nekoč živeli Gejdi (Ajdi), ki so bili po veri pogani. Prepričani so bili, da jih ne

¹ Renate Pillinger, *Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, *Zgodovinski časopis*, (odslej ZČ) 1985, št. 3, str. 173 – 183. Poročilo o smrti sv. Florijana, ki nam ga posreduje Hjeronimijanski martirologij, koledar svetnikov, verjetno iz srede 5. st., nam pripoveduje o smrti tega mučenca v Lauriacumu (današnji Lorch ob Anži) v Obrežnem Noriku. Na prezesov ukaz so ga s kamnom, pritezanim okrog vratu, z mostu strmoglavili v Anžo. Možna je povezava teh dveh legend, kajti češčenje sv. Florijana je bilo že zelo zgodaj razširjeno. (Rajko Bratož, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. st.*, Ljubljana 1990, str. 19). Neznano kdaj, najkasneje v 10. st., se pojavi češčenje sv. Florijana tudi v Cedadu.

bo nihče pregnal iz teh krajev, razen tistega, ki bi jim razbil železno skledo, ki so jo častili kot malika. Sv. Hilarij je z visokega skalnega čela vrgel v skledo konjsko podkev in jo razbil. Gejdi so ga za kazen vrgli v Nadižo. Gejdi, ki so bili izredno veliki, saj so lahko napravili korak s Stola na Mijo in z Mije na Matajur, sedeli na kamniti stolici za "Mizo" in si umivali noge v Nadiži, pa so se vendarle za vselej odselili iz naših krajev.²

Legendo o mučeništvu oglejskega škofa sv. Hilarija opisuje Martin Baucer v knjigi *Zgodovina Norika in Furlanije*. Hilarij se je rodil v Ogleju in bil od malega vzgojen v krščanstvu.³ Za škofa je bil imenovan še kot diakon, ko je z diakonom Tacijanom oznanjal sveto vero po Noriku. Oglejski prefekt Beronij⁴ je na pobudo poganjskega duhovnika Menofanta sv. Hilarija zaprl. Prignala ga je v tempelj in mu ukazal darovati bogovom. Svetnik je bogoskrunsko dejanje odklonil, zato ga je Beronij dal sleči in pretepati. Nato so ga dali na podstavke in ga bili, vse dokler mu niso izstopila čreva. Tedaj so ga vzeli s podstavk, položili na tla in mu ožgali hrbet z žarečim ogljem. Med mučenjem pa je svetnik neprestano molil in z dihom je spremenil v prah kipe bogov zraven njega. Odnegli so ga v ječo, kjer je našel sv. Tacijana, ki so ga tudi pretepli. Ko sta ponoči skupaj molila, se je mesto z velikim grmenjem treslo kot ob potresu. Kmalu zatem je dal Beronij oba svetnika usmrtiti in tako sta 16. marca leta 90 odšla v nebesa.⁵

Baucer ima za napačno trditev, da je sv. Hilarij umrl kot oglejski škof pod cesarjem Numerijanom,

ki je vladal l. 283. Ker bi po Baucerjevem mnenju Hilarij kot drugi oglejski škof moral leta 70 naslediti sv. Mohorja, to seveda ne more biti res, ker nikjer ne piše, da bi sv. Hilarij ostal škof 213 let, če bi ga usmrtili v času Numerijana.⁷ Baucer je razmišljal čisto logično, zmotil se je le, ker je Hilarij v resnici nasledil Mohorja šele v 3. stoletju in ne v prvem.

Prihod Slovanov in divje babe

Zanimiv spomin na čas naseljevanja naših prednikov v te kraje se je ohranil v pripovedkah o "divjih babah".⁸ V njih izstopa izjemen položaj ženske kot nosilke znanja, vedenja, prerokovalskih sposobnosti in neke notranje, nefizične moči.⁹ Ta vloga nas še bolj preseneča, ker je živila ženska v stari slovanski družbi v popolnoma podrejenem položaju. Ob moževi smrti je šla žena neredko z njim prostovoljno v smrt.¹⁰ Pomen ženske v družbi je lahko porasel v spremenjenih gospodarskih razmerah, zaradi prikozanosti na zemljo, dvigal pa se je vzporedno z manjšanjem pomena meča.

Vojne vihre zaradi preseljevanj ljudstev in ropanj so preživele v glavnem ženske, medtem ko je bil moški del populacije zdesetkan v bojih za obrambo doma. Ženske so se umaknile stran od nekdanjih naselij in obdelanih polj, ki so jih posedli slovanski prišleki. V pripovedkah živijo daleč stran od naselja, v jamah, nad prepadi... Ni bilo potrebno dosti domišljije, da so te čudne, odmaknjene ženske, polne skrivnostnega znanja proglasili za čarovnice. V spominu so ostale kot velikanke, z dolgimi razmrščenimi lasmi, petami obrnjenimi naprej (krivopete), čudno oblečene...

Vseeno so z njimi imeli vsaj toliko stikov, da so se počasi naučili nove tehnike poljedelstva. Naučile so jih orati z živino, pokazale, kako se zvežejo drva, naučile so jih siriti, nabirale so zelišča in zdravile ljudi... Njihove izkušnje v poljedelstvu so se pokazale koristne tudi pri izbiri pravega časa za posamezna poljska opravila (sejanje in pobiranje pridelkov). Poleg tega so bile

² Župnijski arhiv (ŽA) Kred, Izpisek iz "Urbartum S. Nicolai Credae". Podnaslov: Liber memorabilium in vic. Kredae, (odslej LMC), str. 3.

³ Baucer tu močno pretirava, saj se krščanstvo v Akvileji ni moglo pojaviti kmalu po Kristusovem križanju (ok. l. 30), ali pa celo še prej. Mohorja je Hilarij po Baucerjevo nasledil leta 70, torej bi se moral roditi ok. l. 30.

⁴ Navzočnost grških imen preganjalcev kristjanov v mučeniških spisih s severnojadranskega področja bi mogla biti izraz antipatije do Bizanca v dobi monoteističnega spora, vendar je bilo nasprotovanje bizantinski politiki v cerkvenih krogih verjetno še bolj izrazito v dobi ikonoklazma in v desetletju pred frankovsko zasedbo Istre l. 788. Na grška imena lokalnih preganjalcev kristjanov naletimo v legendah, za katere se upravičeno domneva, da so starejšega nastanka (v legendi o sv. Hilariju in Tacijanu sta lokalna preganjalca Beronij in Monofant). Vprašanje je zaradi nezanesljive kronologije nastanka legend zelo zapleteno. (R. Bratož, Vpliv..., str. 39, 43.)

⁵ Martin Baucer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, Ljubljana 1991 (odslej MB), str. 58-59.

⁶ LMC, str. 4.

⁷ Pio Paschini, *Storia del Friuli*, Volume I., Udine 1934, str. 24.

⁸ Janez Dolenc, Zlati Bogatin, Ljubljana 1992 (odslej ZB), str. 9. Janez Dolenc uvršča nastanek teh povedk v čas pred pokristjanjevanjem Slovanov.

že navajene na muhasto vreme teh krajev, zato so lahko napovedovale nevihto ali točo.

Čas je opravil svoje in dva različna svetova sta se počasi združila. In kako to združitev opisujejo povedke? Obstajala sta dva načina. Prvi je bila poroka, drugi pa prihod krščanstva.

Neomoženi stric in kapelica

Po ljudskem izročilu, ki ga je Jakob Fon zapisal v Zgodovinskih znamenitostih Krejskega vikarijata, je bila sedanja cerkev prvotno le revna kapelica, ki jo je sezidal neki neomoženi stric iz Kreda št. 35. Sedanjo podobo in velikost pa je cerkev dobila po večkratnih popravilanjih.¹¹ Vsekakor je vprašljivo, koliko je bil donator premožen. Od tega je odvisna tudi prvotna velikost, možno pa je, da je vsakdanji kruh služil kot ribič ali drvar. Lahko da se je v hudi stiski ali nesreči zaobljubil in zgradil skromno kapelico, iz katere je zrasla majhna cerkvica, ki pa je gotovo stala že v 15. stoletju, takrat je bila namreč posvečena že tudi cerkev sv. Hilarija v bližini (1486).

Cerkev je bila zgolj podružna, oskrboval jo je, kot tudi druge podružne cerkve, župnik iz Kobarida. Oddaljenost je zato povzročala probleme, zaradi katerih so se verniki pritoževali ob vizitacijah. Trdili so, da župnik redkokdaj prihaja k njim, skoraj nikdar drugače, kot samo na pobiranje bere in računov. Podobne pritožbe so imele tudi verniki v Sedlu, kjer je sicer bil nastanjen kaplan, zelo pa so pogrešali (Borjana) tudi sveto olje za bolnike.¹²

Verniki so probleme z oskrbo poskušali reševati tudi na lastno pest. Poleg rednih duhovnikov je še v 18. st. obstajalo polno takšnih, ki so smeli le mašo brati, niso pa smeli deliti zakramentov, razen v sili. Taki mašniki so hodili okoli po vaseh, kjer so stale cerkvice, in nagovarjali ljudi, naj jim dajo za maše, ker da oni ne zahtevajo toliko kot redni duhovniki. Ti potujoči mašniki naj bi bili zelo neomikani (niso znali drugega

kot samo mašo brati) in naj bi s svojim nespodobnim obnašanjem pohujševali ljudi, poleg tega pa so jih včasih slepili tudi z blagoslovljenimi podobami, čudodelnimi molitvami, zagovarjanji ipd. Tolminski dekan Bonež je te mašnike opisal 2. septembra 1786. Imenoval jih je "schwaermende Priester" (klateče se mašnike), ki da ne delajo drugega, kot da se po vaseh potikajo in ljudi za prošnje in maše nadlegujejo, z mašami kupčujejo in včasih celo za 20 soldov maše berejo. Kljub vsem prizadevanjem dekana Boneža so kmetje iz Starega sela, Kreda in Potočkov vabili beneške mašnike, da so jim opravljali božjo službo. Zato je l. 1786 goriški škof ukazal Bonežu, naj za vedno odpravi to razvado in naj skrbi, da bodo ti kraji dobivali verski poduk od rednih duhovnikov.¹³

Roparji

Že v 10. stoletju je prek Čedadada potekala živahna trgovina med srednjo Evropo in severnoitalijansko nižino. Kronikalni vir iz tistega časa, "Honoranciae civitatis Papae", je mesto omenjal med desetimi vstopi v Italijo.¹⁴ Izhodišče obeh cest, ki sta povezovali južnonemške dežele z Italijo, je bilo v Beljaku. V Trbižu se je cesta razcepila na tabeljsko smer (Tablja, Pontebba), ki je nato sledila toku Bele in Tilmenta, ter na cesto, ki jo srednjeveški viri imenujejo bovško (strata Plecii, strata de Plez), zgodovinarji pa včasih predelsko ali tudi podboneško; krenila je iz Trbiža na Rajbelj in prek prelaza Predel (1156 m) dosegla dolino Soče. Od Bovca se je nadaljevala do Kobarida, kjer se je obrnila na zahod, se pri Robiču pridružila Nadiži in tekla ob njej do Čedadada.

Po dolini je potovalo veliko trgovcev in drugih ljudi, ki so s svojimi polnimi mošnjami priklicali v dolino tudi nepridiprave, ki so se ukvarjali z zelo starim poklicem. Soteska, obdana s strmimi bregovi, poraščenimi z gozdom, je bila kot nalašč za skrivanje roparskih tolpe, po njej pa so operirali tudi "roparski vitezi". Med roparji so se našli tudi takšni, ki jih je ljudstvo ohranilo v lepem spominu. To pa zato, ker so bili kot nekakšni polovični Robini Hoodi; ropali so bogate, niso pa dajali revnim.

⁹ Darja Skrt, *Tolminske povedke ali slike nekega časa, Etnološki glasnik* 1994, 1-2, str. 37.

¹⁰ *Zgodovina Slovencev, Ljubljana* 1979, str. 116; *Damijan Ovsec, Slovanska mitologija in verovanje, Ljubljana* 1991, str. 219-221; A. T. Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, Ljubljana* 1981, str. 249.

¹¹ LMC, str. 2.

¹² Isto.

¹³ Simon Rutar, *Zgodovina Tolminskega, Gorica* 1892 (odslej ZT), str. 167.

¹⁴ J. Šumrada, *O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. st., ZČ* 41, 1987, str. 313.

V Breginju se je ohranila povedka o roparjih Panjutih.¹⁵ Domačinom niso storili nič hudega, saj niso ropali ubogih kmetov, ampak so hodili na Laško ropat bogate grofe in drugo gospodo. Nekoč so jih na nekem mostu (na Teru ali Padu) zajeli grofovi hlapci in jih vrgli v ječo.

Povedka nam lepo prikaže dve stvari. Prva je širok delokrog te roparske skupine (vsaj do Tera, če ne že do Pada). Druga stvar pa je presenetljivo dobro poznavanje severne Italije, če ni bil Pad v povedko dodan v novejšem času.

Roparji so strašili tudi ob Soči. Po njih ("ladri", it. tatovi) naj bi po ljudskem izročilu dobila ime vas Ladra. Ti razbojniki, ki naj bi živeli v velikih skalah (Laborji), so ropali trgovce, ki so na konjih prenašali svoje blago na poti od morja. Zato so jih ljudje zmerjali "ladri", ime se je oprijelo cele vasi in se ohranilo do dandanes.¹⁶

Razbojniki naj bi imeli prste vmes tudi pri nastanku cerkve sv. Antona nad Kobaridom.¹⁷ Če namreč oni ne bi napadli Kotlarja, temu ne bi prišel na pomoč menih, ki je bil sam sv. Anton, Kotlar se ne bi zaobljubil, da zgradi cerkev in cerkve ne bi bilo.

Prav tako naj bi s pomočjo skritega naropane ga denarja skesanca pod vislicami zgradili bovško cerkev. Takšnih zgodb je ohranjenih veliko, kradli naj bi celo seno, in to s pomočjo coprnije. V gorah se je skrivalo veliko zločincev in beguncev z vseh strani, ki so se preživljali s poslom, ki so ga obvladali že prej, ali pa so bili k njemu prisiljeni.

Še nevarnejši so bili "Erazmi Predjamski". Ti roparski vitezi so s svojih gradov prežali na popotnike. Ironija je hotela, da so gradovi, ki so bili sezidani prav za varovanje ceste, v 14. st. postali najhujša roparska gnezda. Posebej so se pri tem "odlikovali" gospodje Villalta, ki so med leti 1298-1305 tako strašno gospodarili po podbo-neški cesti, da si ni nihče več upal potovati po njej. Trgovci so rajši izbrali varnejšo pontabeljsko cesto. Da bi zavaroval promet, je patriarh svojim podložnikom ukazal te gradove razde-jati.¹⁸

Slednjič je moral patriarh Rajmund roparske vi-teze, posebno Villalte, kaznovati s smrtno kazni-jo. Znani roparji so bili tudi čedajski mesarji, na-vajeni na opravljanje posla z nožem. Posel je bil skoraj pol uraden, saj so nekateri pajdaši sklepali pogodbe o sodelovanju tudi pri javnem notarju v Čedadu, in to v frančiškanskem samostanu ter z "moralno pomočjo" visokovplivnih oseb.¹⁹

V boj s temi razbojniki je bilo vključeno celotno prebivalstvo ob cesti. Beneški Slovenci so na podlagi zaslug za čuvanje ceste in kasneje tudi va-rovanja meje pridobili posebne pravice.²⁰ Mogo-če so pred tem imeli podobne pravice tudi prebi-valci vzdolž celotne ceste do Predela, saj so po-dobne naloge opravljali že v prazgodovini.²¹

Poleg roparjev so bili nevarni tudi tihotapci, ki včasih niso izbirali sredstev, še posebej ne, ko je bilo treba udariti po tistih, ki so jih preganjali. Običajnim zlikovcem so se v času vojne med ce-sarjem Maksimilijanom I. in Benečani pridružili še klateški brezposelni vojaki, ki so trgovcem in obrtnikom onemogočali varno potovanje in tr-govanje.²²

Ljudski lov, divji in dovoljeni

Tlačan divjadi ni smel loviti. Svojo lovsko strast je lahko sprostil le kot divji lovec. Od nek-daj pa je bil na Slovenskem v veljavi lov, ki ga je gospoda prepuščala kmetom. Zgodovinski viri poročajo že od srede 13. st. o lovu na polhe. Se-veda je moral za ta lov gosposki, ki je bila lastni-ca gozda odrajtati določeno davščino. Med "izrazito poljšja območja" sta spadali tudi tolmin-sko in kobariško območje.²³

Načini ljudskega lova so se razvijali v zvezi z divjim lovom in z lovom, ki je bil dovoljen pod-ložnikom. Najobičajnejša orodja ljudskega lova so bile pasti in zanke. Medvede so lovili v jam-ske pasti, ki so jih v Trenti imenovali skopce. V jame so lovili tudi volkove.²⁴

¹⁵ ZB, str. 208-209.

¹⁶ ZB, str. 158.

¹⁷ ZB, str. 155.

¹⁸ ZT, str. 69.

¹⁹ ZT, str. 70.

²⁰ Jožko Ošnjak, *Pod Matajurjem, Ljubljana 1970*, str. 13.

²¹ P. S. Leitch, *Studi di storia Friulana, Udine 1955*, str. 308-309.

²² V. Simoniti, *Sistem obveščanja pred turško nevarnostjo v 16. stoletju, Kronika, 1980*, št. 2, str. 95.

²³ Niko Kureš, *Praznično leto Slovencev, II. del, Ljubljana 1989 (odslej PLS 2)*, str. 79.

²⁴ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgo-dovina agrarnih panog I, SAZU, Ljubljana 1970 (odslej GDZS I.)*, str. 478.

Največ oblik ljudskega lova se je razvilo pri lovu na polhe. Eden izmed načinov lova na polhe je bil, da so jih pregnali iz dupline s kadečo se gobo. Dim jih je omamil in tako so postali lahek plen polharja. Lovili so jih tudi v sodce. Pozimi so zakopali sodce, ki so imeli odprtino in vabo, v zemljo. Sodci so bili naznotraj obiti z žebli, tako da polhi niso mogli več ven. Polhe so lovili tudi na preproste pasti, ki so jih postavljali na drevesa. Pasti so bile sestavljene iz loka in leske, tetive in lanene vrvice; nanje se je pritrdila vaba. Polharji so splezali na drevo in tolkli po njem, da so se polhi splašili in ujeli v past. Kasneje so pričeli izdelovati pasti, imenovane polšje skrinjice, samojstre, polhovne ali polhovne škatle. V njih je bila vaba – lešnik ali suha hruška. Ko je polh zagrabil za vabo, se je sprožila vzmet, ki je past zaprla.²⁵

Lov na polhe so morali podložniki prijaviti zemljiškemu gospodstvu, ki jim je dalo polšine. Za pravico polšjega lova so dajali gospodstvu določeno število polhov ali pa denarno odškodnino.²⁶

Polhov oziroma njihovih jam ni zanemarjala niti velika gospoda. Celo pretendentov za habsburško posest v svojih dokumentih o potrditvi posesti ni bilo sram omenjati teh majhnih živalic. Štirje sinovi Amalrika z Iga so ljubljanskemu meščanu Porgerju prodali svoj gozd (l. 1309) z vsem pripadajočim, med drugim s pašo, lovom s pticami, jamami za polhe in drugim. Grof Friderik Ortenburški je 20. maja 1406 v Kočevju izdal gozdni red za svoja gospodstva glede gozdov, lova s pticami v njih, polšjimi jamami in drugimi gozdnimi pravicami. Grofa Friderik in Ulrik Celjska sta 8. septembra 1447 potrdila samostanu Pleterje posest, ki mu jo je ob ustanovitvi podaril grof Herman... Tudi gozd z vsemi polšjimi jamami, ki leže okoli gozda in jih je bilo okoli 40. Grof Friderik Celjski je moral l. 1450 razsoditi spor med Pleterjami in dvema plemičema zara-

di posesti in meja, med drugim zaradi gozda. Vse pravice, med drugim tudi polšje jame, je presodil, naj ostanejo tistemu, ki jih je na tem območju imel doslej.²⁷

Polhi so kljub svojemu videzu, ki je spominjal na miši, teknili tudi visokim cerkvenim dostojanstvenikom. Škof Pietro Carli je z užitkom in precej naglo použil pečenega polha, ki so ga na poti od Tolmina do Grahovega ulovili njegovi služabniki.²⁸

Sicer pa so imeli pravico do lova na lastni račun kmetje le ponekod. Kmetje iz Studorja in Srednje vasi v Bohinju so lahko lovili gamse v gorovju, ko so stražili deželno mejo, vse do konca 15. st., ko so bile te pravice odpravljene. Nekateri župani na Goriškem so imeli pravico do lova zajcev, s katerimi so postregli ob pojezdah. Lovsko pravico so imeli tudi nekateri kosezi. Zemljiška gospodstva so v nekaterih primerih dopuščala podložnikom lov na malo divjad, zveri²⁹ in ptiče. Po tolminskem urbarju so podložniki v vaseh Idrsko, Volče in Čiginj o božiču dajali po 14 denaričev za jerebice in kljunače.³⁰

Na koncu poglavja bi rad dodal še zanimiv način lova z Ljubljanskega barja, namreč kako so vrli Barjani lovili cipe. Razpostavili so kole, jih opremili z rezami in privezali 5-6 ptičev vabivcev. Ko so se cipe približale, so potegnili za vrvi, da so vabivci sfrfotali in privabili cipe na li-manice.³¹

Lipan za gurmanskega tajnika

Poleg lova je jedilnik dopolnjeval tudi ribolov. Kmetje so lovili divje živali v gozdu za svojega gospoda, z njegovim dovoljenjem ob določenem plačilu tudi zase, toda največ plena je končalo v loncih ali nad ognjem skrivaj. Podobno je

²⁵ GDZS I., str. 479.

²⁶ GDZS I., str. 488. Urbarja za Senožeče 1460 in Vipavo 1499 (župa Sanabor in Črni vrh nad Idrijo) navažata, da dajejo v letu, ko obrodi žir, tisti, ki imajo polšine, oskrbniku po 12 polhov ali 12 soldov. Po urbarju gospodstva Kozje in Pilštanj 1588 so morali podložniki prijaviti polšine vsaki dve leti, sicer jtm jih je gospodstvo lahko odvzelo. V letu, ko je obrodi žir, so dajali poleg tega še 12 polhov ali 12 črnili denaričev. Za spore glede lova na polhe je za podložnike na območju kostanjeviškega in pleterskega gospodstva od 16. – 18. st. delovalo celo posebno sodišče, polšja pravda.

²⁷ B. Otorepec, *Izbrano gradivo za zgodovino gozdarstva na Slovenskem v srednjem veku, Ljubljana 1995*, št. 30, 52, 64, 65.

²⁸ A. Ličen, *Santoninova potopis po Gorenjski in južni Koroški pred 500 leti, Mohorjevo koledar, 1986, Celje 1985*, str. 78.

²⁹ Urbar gospodstva Prem 1574 navažata, da je smel vsak podložnik loviti volkove in lisice, a gosposki je moral prinesiti krzno ali kožo; za to je dobil odškodnino.

³⁰ GDZS I., str. 487.

³¹ GDZS I., str. 479. Cipe (Antlius), rod škrjancem podobnih ptičev pevcev, večinoma selivke, gnezdiijo na tleh. Poznamo drevesno cipo, malo ali travniško, rjavo idr. (Leksikon CZ, Ljubljana 1973.)

bilo z ribolovom. Ribiči v Kredu so omenjeni že v listini iz l. 1323.³²

V Nadiži pa niso lovili samo rib, ampak tudi jegulje. Lovili so jih "na roke" ali pa so pri lovu uporabljali mrežo stožčaste oblike (v Beneški Sloveniji imenovana cogol ali cogoi). Te mreže so nastavili zvečer in jih zjutraj potegnili iz vode. Jegulje (ben. uguorji) so izginile iz Nadiže v zadnjih desetletjih zaradi onesnaževanja.³³

Paolo Santonino se je l. 1486 navduševal nad lipanom iz Nadiže, težkim približno dva funta.³⁴ Resnici na ljubo je treba priznati, da je bil ta gospod kar malo mahnjen na hrano, še posebej na ribe in je zato malo pretiraval. Če pa gledamo nanj kot na velikega gurmana in poznavalca kulinarike, pa lahko rečemo, da je že znal pravilno oceniti težo ribe. Sklepamo torej lahko, da so včasih v Nadiži plavale izredno lepe ribe, lipani in soške postrvi, poleg njih pa še klenci in mrene. Veliko ribjega zaroda je bilo tudi v potokih, ki so se stekali v Nadižo.

Ribe iz vode torej "na črno" ni bilo težko potegniti, žal pa ne vemo, kakšna je bila "članarina tapravih ribičev", ker o tem nimamo nobenih podatkov. Mogoče je bilo podobno kot na Koroškem, vendar tudi v tem primeru ni omenjena količina. Ribič, ki je lovil v Blaškem jezeru, je sredi 13. st. moral štirikrat na leto pripeljati ribe v samostan Možac, od menihov pa je dobil sol.³⁵

Še večja škoda pa je, da tudi ni nobenih podatkov o kaznih za divji ribolov. V uteho nekaterim sodobnim "vidram" lahko zapišem le, da v Vilfanovi Pravni zgodovini krivolov ni bil uvrščen med kazni, ki bi stale glave. Storilca so le oglobili.

Dežja ni

Vsi ljudje, ne samo kmetje, so se bali suše, ki je lahko uničila pridelek in povzročila lakoto v deželi. Še v današnjih časopisih lahko beremo o popolnoma uničenih letinah.

Nekdaj so vse nerazumljive pojave povezali z nadnaravnimi bitji in se k njim zatekali v sili. S prihodom krščanstva jih je nadomestila sv. Trojica s svetniki. Ker naj bi ga Gejdi vrgli v Nadižo, je priprošnjik za dež postal tudi sv. Hilarij, med domačini bolj poznan kot sv. Volar oziroma sv. Jelar. Na slovensko ozemlje se je od zgodnjih oglejskih mučencev razširil le kult sv. Mohorja in Fortunata ter sv. Kancijana in tovarišev, sv. Hilarij pa je malo znan, zunaj Furlanije obstajata le cerkvi v Gorici in pri Kredu.³⁶ Zato so mu tudi v slovenski izdaji knjige Godovni svetniki in zavetniki posvetili le kosček prostora, čeprav bi ga lahko imeli za "skoraj svojega" (veliko prostora so zasedli nemški svetniki). V Ogleju je manjša cerkev sv. Hilarija stala že konec četrtega stoletja ali v začetku petega.³⁷

Po izročilu je denar za zidavo cerkvice na nekdanji utrjeni planoti nad Nadižo prispevala hiša št. 41 iz Robiča, zidarji pa so prišli iz Brezij v Beneški Sloveniji.³⁸ Cerkevica je skozi čas spreminjala svojo podobo, možno pa je, da je bilo okrog cerkve tudi srednjeveško grobišče.³⁹

Ljudje v stiski so že zelo zgodaj zahajali k tej cerkvi in prosili svetnika za dež, čeprav se cerkev prvič omenja šele v 15. stoletju. Leta 1486 je prečastiti gospod Pietro Carli, škof iz Caorle, opravljal vizitacijski pregled po Tolminski, Kranjski in Koroški. Škof je s spremstvom odpotoval iz Čedadu dopoldne 26. avgusta in še istega dne prispel v Kred, kjer je prenočil. Naslednji dan je posvetil cerkev sv. Hilarija, po končanem obredu pa je kosil kar pri cerkvi. Pri tem kosilu je prišlo na vrsto več obrokov, med njimi tudi svinjska pečenka.⁴⁰ Po kosilu je mnoge birmal in se proti večeru vrnil v Kred, kjer so škofu in njegovemu spremstvu pripravili skromno večerjo iz ostankov kosila. Škofa je spremljal kancler oglejskega patriarha Paolo Santonino, ki je to potovanje opisal v popotnem dnevniku. Zanj se je potovanje začelo slabo. Celo noč je prebil brez spanja na slamnjači, skupaj z bolhami. Naslednje jutro je bilo mrzlo in megleno, padla je predčasna slana...⁴¹

³² M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja II*, Ljubljana 1954, str. 44-45.

³³ B. Zuannella, *Slovenski pritmki v občini sv. Lenart*, Dom 1990, št. 18, str. 3.

³⁴ A. Ličen, *Santoninova potopis...*, str. 78.

³⁵ *Gradiivo V.*, št. 704. (Dohodki samostana v Možacu po Koroškem.)

³⁶ J. Hoefler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*, Ljubljana 1986, str. 46.

³⁷ R. Bratož, *Vpliv...*, str. 6.

³⁸ LMC, str. 2.

³⁹ Izpisek iz "Varstvo spomenikov XVII-IX", str. 96.

⁴⁰ LMC. Tu se ne omenja svinjska pečenka, pač pa pečeni piščanec.

⁴¹ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, prevedel Primož Simoniti, Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991, str. 39.

Paolo na tej poti ni imel težav z malimi podnajemniki samo v Kredu. Noč brez spanja je prebil tudi v samostanu Podklošter v bližini Beljaka. Bolhe in stenice so nanj navalile v brezštevilni vojski, s katero se je moral neprestano bojevati, dokler ni slednjič premagan in izčrpan zjutraj vstal in preklinjal opata ter njegove nadležne živali. V Štebnu pri Maloščah sta morala Paolo in čast. gospod Jurij Lebecher, arhidiakon za Koroško, zaradi pomanjkanja prostora skupaj spati na preozki postelji, povita tako rekoč drug v drugega, niti trenutka spanja pa jima niso privoščile bolhe, popolnoma sestradane in shuššane po daljšem postu... Oba sta zjutraj vstala žalostna in s težko glavo.⁴²

K tej cerkvi so romale procesije od blizu in daleč. Cerkev je imela zelo velik pomen za Beneške Slovence, saj so ti ob obnovi in povečavi cerkve ter prizidavi zvonika ob zahodni steni prispevali veliko sredstev (l. 1895). Benečani so še do zadnje vojne romali k cerkvi, da bi s priprošnjami sv. Hilariju od Boga izprosili dež v času suše in zato peli v procesiji: "Buog an svet Uoler dajte daž!"⁴³ Svetnik ni nikoli skoparil z dežjem. Ohranilo se je izročilo, da so se romarji ponavadi vračali domov, premočeni do kosti. Verniki so verjeli tudi v čudežno moč studenca pod cerkvijo, ki naj bi bil zdravilen za oči. Žal je cerkev z opuščanjem romarske funkcije pričela propadati. Zadnja maša pred obnovo cerkve je bila 16. avgusta 1942, isti zvonček se je oglasil in vabil k maši vernike spet leta 1987.⁴⁴

Ljudje so se k svetniku obračali tudi v drugih težavah. Nekoč je šel soldat iz Kota v temi iz vojske domov. Nad Kredom je "zamerkal, da gre en črn maček za njim". Tega ni mogel prenašati in je s sabljo presekala mačka.

Jejžes Marija! Iz enega sta "ratala" dva mačka, iz teh dveh štirje in tako naprej - zmeraj več jih je bilo!

Soldat se je v strahu obrnil k svetemu Ilarju:

"O sveti Ilar, pomagaj mi ti!"

Sveti Ilar se ga je usmilil in mu del:

"S sabljo naredi križ nazaj, pa boš rešen!"

Ubogal ga je in še tisti večer srečno prišel domov.⁴⁵

Ohranile so se tudi navade za priklic dežja, ki verjetno izvirajo še iz poganskih časov. Milko Matičetov omenja nevsakdanjo, izjemno šego. Ob hudi suši (menda poleti 1895) so v Podbeli naredili "ogenj na vodi". Ko niso pomagale ne molitve ne romanja, so po nasvetu stare žene porinili v tolmun skoraj usahle Nadiže stara lesena vrata in na njih prižgan ogenj.⁴⁶ Ali gre tu za staro navado, ohranjeno v stoletjih, ki pa se je je spominjala le še starka, je težko ugotoviti. Šego so lahko spoznali tudi drugod, saj je poznana tudi v Prekmurju, kjer so dekleta zakurila ogenj v košari in jo spustila po Muri. Etnologi menijo, da to obredje sega v poganske čase, namenjeno pa naj bi bilo pomiritvi nekega "vodnega božanstva".⁴⁷ V Prekmurju je bilo devištvo ob tem obrednem ravnanju obvezno.⁴⁸

Najbolj nenavaden način klicanja dežja izhaja iz bližnje Rezije. Ko so Rezijani rabili visoko vodo, da so lahko plavili drva po Solbici, so iz groba izkopali človeško lobanjo in jo prinesli na kraj, kjer naj bi začeli les spuščati v vodo. Pred lobanjo so se "spoštljivo ustavljali in izgovarjali priprošnje besede". Ko so bili uslišani in je voda narasla, so lobanjo odnesli h grobu, iz katerega so jo vzeli, in jo spet zagreblili.⁴⁹ Običaj je očitno poganskega izvora in izhaja iz verovanja v duhove prednikov.

Svetnik ni hotel uslišati ljudi, če se niso ravnali po božjih postavah. Še v 20. stoletju, 15. junija 1919, je župnik pri maši oznanil zbranim veseljakom: "Molitev za dež bo še naprej, če pa ne bo konec ponočevanja, ne bom imel izvenrednih pobožnosti. Razvedrilo, poštena zabava je dovoljena, potrebna. Če pa kdo cele noči pijančuje, in potem gre še le zjutraj spat ves skrokan, to ni več razvedrilo, - ampak uničevanje samega sebe."⁵⁰

⁴⁶ Milko Matičetov, *Duhovna kultura v gornjem Posočju*, Tolminski zbornik 1975, Nova Gorica 1975 (odslej TZ), str. 183.

⁴⁷ M. Gavazzi, *Klicanje dežja z ognjem na vodi*, *Traditiones* 14/1985, Ljubljana 1985, str. 169 - 170.

⁴⁸ Če bi se pa le dogodilo, da katera od deklet ne bi bila več devica, bi to zanj pomenilo usodno nevarnost. Če bi taka predrznica kdaj šla v čoln, bi se čoln potopil in ona bi utonila (maščevanje užaljenega vodnega božanstva). Tej usodi pa lahko uide, če pred vstopom v čoln vrže v valove kos kruha.

⁴⁹ N. Kuret, *PLS1.*, str. 523.

⁵⁰ ŽA Kred, *Oznanila v cerkvi sv. Nikolaja v Kredu*, od 4. . 919 do 29/8 - 1926., sub dato.

⁴² Prav tam, str. 83-85.

⁴³ Emil Cencič, *Sv. Hilarij in Tacijan*, Dom 1985, št. 2, str. 6.

⁴⁴ Stanko Uršič, *Obnovljena cerkvena sv. Volarja pri Kredu*, Dom 1987, št. 15, str. 5.

⁴⁵ ZB, str. 200. Treba je tudi omeniti, da je ljudsko domišljijo vedno buril tudi skriti zakopani zaklad v tej cerkvi.

Naravne nesreče

Lesena bivališča so bila sorazmerno varna pred potresi, bolj pa so bili nevarni plazovi, ki so lahko pod seboj pokopali vasi. Temu se je pridružil še strah pred božjo kaznijo. Tako je nastala pripovedka o Molidi, zasuti vasi pod Matajurjem.⁵¹ V vasi so živeli premožni ljudje, siti in preobjedeni vsega, še najbolj kruha. Z njim so matere brisale otroške ritke. Kljub temu pa za berače in reveže niso imeli usmiljenega srca. Zato jih je doletela "božja kazen". Sesul se je iz Matajurja moleči del skalnatega roba in vas je izginila za vedno.

Strah ljudi pred tem hudim, njim neznanim pojavom, ki so si ga ponekod razlagali kot premik repa ribe Faronike, je skoval to zgodbo. Skalovje nad Molido in "prstaren" zrušeno skalovje v podnožju hriba jih je vsak dan opominjalo. Molida, ki se nahaja vzhodno od Robiča, je v resnici ostanek mogočnega podora, ki se je utrgal po umiku ledenika z Molidnika na pobočju Matajurja.⁵²

Huda ura

Hude ure se je človek, odkar se je začel ukvarjati s poljedelstvom najbolj bal. V trenutku mu je lahko uničila trud dolgih mesecev in ga izpostavila lakoti. Ko je bila nevihta že blizu, so jo skušali pregnati s čarovnimi, magičnimi sredstvi.⁵³

Bolj kot strele in groma so se kmetje bali toče. Ker si niso znali razložiti, od kod toča, je prevladalo mnenje, da znajo točo delati dijaki iz črne šole, duhovniki in coprnice. Točo nad Borjano so sejale coprnice, ki so priletele celo s Hrvaškega.⁵⁴

Po toči so celo duhovniki jeznim kmetom le težko dokazali svojo nedolžnost. Še l. 1900 je moral neki "gospod nunec" iz Brd v cerkvi na prižnici javno in glasno izjaviti, da toče ni naredil on. Ali so mu kmetje verjeli, ni gotovo.⁵⁵

Duhovniki so, če so le hoteli opravljati za to potrebne molitve, toči tudi branili priti v njihovo župnijo. Jezni Volčani so zato hoteli iz fare izgnati župnika Matka (l. 1728), ker je toča vse pobila, medtem ko se je on zabaval s svojo mlado in prikupno kuharico, namesto da bi šel v cerkev molit in odganjat nevihto, kakor delajo drugi duhovniki.⁵⁶

Preprosti ljudje so naravno dejstvo, da zračni tresljaji vplivajo na oblake, spoznali že zdavnaj pred dognanji učenih fizikov, čeprav tega še niso znali razložiti. Izobraženci, goreči nasprotniki "praznoverja" so konec prejšnjega stoletja rohneli proti mežnarjem, ki so hodili zvonit ob hudi uri. Da to ni prazna vera, so začeli priznavati šele na začetku 20. stoletja.⁵⁷

Po zemlji so včasih tudi hudiči hodili

Da, da, v starih časih je bilo tudi tega več kot danes, ali pa so bili tudi zlodji bolj poštene kot danes, ko se skrivajo za različnimi maskami. Na vsak način, naši predniki so imeli veliko opraviti s hudičem, pri tem pa je zanimivo, da je bil peklenšček ta, ki je vedno potegnil krajši konec. Te povedke je težko uvrstiti v določeno časovno obdobje, edini dogodek, pri katerem je imel hudič prste vmes in ga lahko datiramo, je izgradnja Hudičevega mostu v Čedadu. Zato sem se odločil, da celotno poglavje postavim v ta čas. Verjetno je tudi samemu hudiču, za par stoletij gor ali dol, popolnoma vseeno; vse v zvezi s hudičem gre lahko zato kar mirne duše tja.

⁵¹ LMC, str. 3.

⁵² Krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana 1995, geslo Robič.

⁵³ PLS 1, str. 487. Med vsemi se mi je zdel najzanimivejši običaj s Koprškega (Truške). Moški je stopil pred lišo, iztegnil meztinec, kazalec in palec, likrati skrčil sredinec in prstanec ter kazal proti nebu roge.

⁵⁴ ZB, str. 114. Povedka je najbrž mlajšega nastanka, verjetno s konca 19. ali začetka 20. stoletja. Prislutimo ji. Svoje cajfe so s Kota hodili golcat dol na Hrvaško. Enkrat so po delu trudni šli v eno oštarijo in tam je bila ena ženska, ena kelnerca. Vprašala ji je, odkod so. Možje so ji rekli, da ona ne pozna njili domače kraje, a so ji vseglili povedali, da so z Borjane. Ona je dela: "Vse gor okrog poznani. Vi ste s tistega kraja, kjer je dosti kakocev, posebno gor po Breškonovem in Gorjupo-

vem. Tam smo me enkrat letele čez in smo ludo uro nosile. En mož iz vasi je vrgel nož gor v nas. Tisti nož se ni je ravno v metlo zaptčil, tako, da sem ga prinesla domov."

Pokazala jim je nož in eden od mož je spoznal, da je to njegov nož. Tako so tudi spoznali, da je kelnerca coprnica.

⁵⁵ PLS 1, str. 491. Stare ženičke so vedele: če je toča od Boga, ni večja od pšeničnega zrna, če je pa duhovniška, je debela.

⁵⁶ M. Matičetov, Duhovna kultura v gornjem Posočju, TZ, str. 180.

⁵⁷ PLS 1, str. 493.

Sam hudič se je sredi 15. st. pojavil tudi v Čedadu, kjer je meščanom zgradil kamniti most čez Nadižo. Peklenšček se je trudil, toda ostal je brez plačila, most pa je še danes poimenovan po njem. Most čez Nadižo, zgrajen sredi 15. stoletja (1442-1452), je bil namreč po preboju soške fronte pri Kobaridu (1917) porušen, toda kmalu obnovljen v izvirni obliki.⁵⁸

Pred 15. stoletjem pa je vodil čez Nadižo drugačen most. Njegova upodobitev se nam je ohranila na mestnem pečatu Čedada iz prve polovice 14. stoletja. Na pečatu je upodobljeno mesto s šestimi stolpi, onkraj "vražjega mostu", od katerega je vidnih pet obokov, pa stoji še sedmi stolp. Na pečatu s konca 14. st. (1396), ki se je verjetno uporabljal do l. 1430 (takrat naj bi bil izgubljen), pa je bil most čez Nadižo upodobljen s štirimi loki.⁵⁹

Hudiču pa je bilo popolnoma vseeno, kaj je veliko mesto in kaj vas, zato se je pojavil tudi v Breginju. Ljudje v Breginju so hoteli sezidati mlin. Dolgo in dolgo so se mučili, a ga niso mogli dokončati.

Pridružil se jim je sam zlodej in obljubil, da bo "maln" sezidal čez noč, še preden začnejo petelini peti, za plačilo pa je zahteval dušo človeka, ki bo prvi prestopil prag mlina. Res je pričel pridno delati in delal je celo noč. Ko se je bližalo jutro, je tudi zlodej zaključeval svoje delo. Ljudje so se prestrašili, saj je imel zlodej že skoraj vse dokončano, vdeti je moral le še klopotec, ki poganja "sirk" na kamne. Takrat so ljudje zbudili peteline, ki so začeli kikirikati. Zlodej je videl, da so ga ljudje okrog prinesli, in odletel je tja, od koder je prišel. Breginjci pa so bili veseli, da imajo "maln" in da so lahko "sirk" doma mleli.⁶⁰

Bejž hudiču v riti!

Bartholomeus Anglicus je sredi 13. stoletja opisal Karantanijo,⁶¹ h kateri je prišteval Koroš-

ko, Štajersko, Kranjsko in Primorsko. Oglejmo si, kakšen vtis je ta minorit dobil o slovenski pokrajini in ljudeh.

"... Na mnogih krajih je rodovitna zemlja ter bogata divjačine, goveje živine in konj. Ljudstvo je bojevito in hrabro ter zavarovano z mesti in gradovi. Zemlja je zaradi bližine Alp, kjer pogostoma sneži in dežuje, mrzla. Zaradi mrzlih voda, nastalih iz skopnelega snega, je baje v gorah mnogo golšavih. Tu je veliko medvedov, divjih volov in drugih posebnih gozdnih zveri. Tu so tudi užitni polhi, katere jedo, čeprav se zdi, da so iz mišjega rodu, kajti njih meso je tečno in mastno."

Celotna Tolminska je bila v srednjem veku še zelo redko naseljena. Pred vojno proti Benečanom (1287) je patriarh Rajmund iz vojaških namenov ukazal opraviti popis prebivalstva.⁶² Furlanski parlament je celotno patriarhovo državo l. 1328 razdelil na desetnije. Na Tolminskem je bilo 82 desetnij,⁶³ to se pravi 5000 do 6000 prebivalcev.⁶⁴

Čedajski notar Marcantonio Nicoletti je v zadnjih letih svojega življenja († 1596) napisal poročilo o Slovencih na Tolminskem. To je bilo, po njegovem, preprosto, pobožno in poslušno ljudstvo, ki pa je veliko dalo na svojo čast. Ljudje so le stežka odpustili tistemu, ki jih je užalil. Trdno so se držali svojih navad, oblačili so se vedno enako in živeli od živinoreje. Premožnejši med njimi so bili skopi in z malim zadovoljni. Hčeram so za doto dajali po nekoliko glav živine in največ še liro grošev, toda k temu je nevesta dodala še polno darov svojih sorodnikov in svatov. Te darove so dajali na veliko pogačo, ki je stala

to pismo. Leta 1230 je bil poklican v Devín ob Labi za učitelja Svetega pisma. Najbrž je bil po rodu Anglež. Ok. l. 1240 je spisal neke vrste enciklopedijo, ki je obsegala 19 knjig. V 15. knjigi, ki ima naslov "De provinciis", je opisal razne evropske dežele. Zadevno snov je deloma povzel iz drugih spisov, deloma pa je zapisal to, kar je sam videl ali pa so mu drugi povedali.

⁶² Patriarh Rajmund je l. 1286 odredil splošno mobilizacijo svojih podložnikov, ki je zajela moške od osemnajstega do šestdesetega leta starosti. Po trgih je zahteval vsakega šestega, po vaseh pa vsakega desetega moškega. (MB, str. 263).

⁶³ ZT, str. 78.

⁶⁴ TZ, str. 429. Na ozemlju občine Tolmin (sedanje občine Bovec, Kobarid in Tolmin) je bilo l. 1869 32000 preb., l. 1961 23500 in l. 1971 21930. Rutar pravi za število preb. v 14. st.: "Izvestno še jako malo." (V 19. st. je spadala k Tolminskemu tudi sedanja občina Cerkno.)

⁵⁸ *Civildale e i suoi dintorni, Friuli Venezia Giulia; Azienda regionale per la promozione turistica, Ufficio decentrato di Civildale in collaborazione con il Museo Archeologico Nazionale di Civildale del Friuli, f. 5. (Turistični vodič po mestu in okolici, str. 5.)*

⁵⁹ B. Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 220.*

⁶⁰ ZB, str. 77. Sirk = narečno poimenovanje koruze.

⁶¹ *Gradivo V., št. 752. Bartholomeus Anglicus je bil minorit, ki je nekaj časa na vseučilišču v Parizu razlagal Sve-*

sredi mize, in zelo glasno so hvalili tega, ki je največ dal. Bili pa so zelo "babjeverni". Zato so se svatje vračali iz cerkve na ženinov dom po nenavadnih poteh, ponavadi kar počez čez polje, med potjo kričali na ves glas in z golim mečem po zraku sekali, da bi prestrašili zle duhove. Radi so prepevali, najrajši pesmi o Devici Mariji in svetnikih, o kralju Matjažu in drugih narodnih junakih.⁶⁵

Pisci 19. stoletja (Carlo Podrecca, Francesco Musoni) so trdili, da se je v vasi Črni vrh (Montefosca v B. Sloveniji) ohranil "najbolj čisti tip" prvotnih slovanskih naseljencev. Pri tem so Črni vrh opisovali kot "Črno Goro Slavije".⁶⁶ V vasi so živeli moške atletske postave, "s krvavo ardečimi očmi", z neostriženimi lasmi in redko brado, "ognjene farbe". Oblačili so samo volneno majico, odpeto na nedrih vsem vetrovom; okrog kosmatih reber sta se pozimi zaledenela voda in sneg. Obuti so bili v suknene "žeke" (copati, krejsko žok, podobni espadrilam), ženske pa, ampak ne vse, v neko vrsto volnenih dokolenk brez stopala.

Moški in ženske iz te vasi so nosili vse na ramah, namesto živine. Pogosto so na glavi iz doline na vrh strmega hriba znosili vse, kar so potrebovali za življenje, v času suše tudi vodo iz Nadiže. Njihova prehrana je bila skromna, zadovoljili so se z repo, zeljem in korenjem.

Skrivnost njihovih visokih postav s širokimi pleči in orjaško močjo ne izvira samo iz težkih pogojev življenja v hribih, ampak tudi iz podegovanih telesnih zasnov. Če je bilo pri hiši več bratov, se je skoraj vedno oženil samo eden, navadno je bil to tisti, ki je bil največji in najmočnejši. Takšni, kot so ti vaščani, naj bi bili naši predniki, ki so se "u starodaunih časih" bili z Langobardi in naselili hribovje do furlanske ravnine.⁶⁷

Kmetje so zlahka nasedali raznim vražam in drugim praznoverjem, pa kaj bi se čudili, saj takrat niti "boljši sloji družbe" v tem oziru niso bili nič boljši.

V drugi polovici 14. in v 15. st. so se po deželi klatili t. i. "potujoči šolarji", ki so prihajali v glavnem iz nemških dežel. Ti so ljudstvu prerokovali, coprali in ga učili raznoraznih vraž. Njihov posel ni bil težak, praznoverni ljudje so jim zlahka nasedli.⁶⁸

Ljudje so bili tudi prepričani v obstoj vampirjev in volkodlakov, česar tudi ne smemo obsojati, pomislimo samo, koliko zahodnega sveta je danes pod vplivom Hollywooda. Verjeli so, da se nekateri ljudje spreminjajo v volkove in nimajo miru v grobu, da ponoči vstajajo in sesajo kri živim ljudem. Bovčani so tako trdili za neko žensko, ki je umrla l. 1435. Brez vednosti duhovščine je razdraženo ljudstvo odkopalo njen grob, nato pa so s kolom prebodli njeno truplo, kar naj bi po ljudskem mnenju uničilo volkodlaka. Ko je za to zvedel duhovnik, je zadevo sporočil v Čedad in naddiakon je začel s preiskavo. Žal se o njej ni ohranilo nobeno sporočilo.⁶⁹

Da bi povzdignil pobožnost in pravne navade svojih podložnikov, si je prizadeval že patriarh Bertrand. Predvsem je hotel odpraviti takšne razvade in napake, kakršni sta kartanje in pijančevanje. Pravilno je ocenil, da je treba s takšno reformo začeti pri glavi, se pravi pri višjih slojih prebivalstva. S posebno postavo o načinu oblačenja je zato najprej omejil prevelik blišč pri bogatih. Nato se je lotil "navadnih ljudi", ki so se zbirali na sejmihi okrog cerkva, torej tudi na blagoslovljeni zemlji, kjer so pokopavali mrliča. Leta 1338 je ostro prepovedal vsakršno sklepanje kupčij na pokopališčih.⁷⁰

Ljudstvu pa so dajali slab zgled tudi njihovi dušni pastirji. Duhovščina je bila v 13. in 14. st. zelo pokvarjena. Večina duhovnikov se je vdajala igranju, gostovanju in pijančevanju. Patriarh Paganio je moral veliko svojih duhovnikov kaznovati zaradi konkubinata, dolgov, igranja (kockanja) itd... Ob vsakršnem poskusu od zgoraj, da bi to preprečili, so ti veseljaki vztrajno branili svoje pravice. Tako so l. 1444 furlanski duhovniki patriarhovega namestnika celo zatožili pri beneški vladi, ker jim je zapovedal, da morajo odstraniti ženske sluge...⁷¹

⁶⁵ ZT, str. 80.

⁶⁶ Črno goro je v Kraljevini Italiji "popularizirala" Jelena Petrovič, Italijani so lahko samo občudovali postavo svoje kraljice v družbi njenega kraljevskega moža.

⁶⁷ E. C., Zgodovina in življenje beneških vasi (8): Čena-vrh, Dom 1981, št. 6, 7.

⁶⁸ ZT, str. 65.

⁶⁹ ZT, str. 65.

⁷⁰ ZT, str. 66.

⁷¹ ZT, str. 66.

Torej se ne smemo čuditi dogodku iz l. 1358, ko je Čedajski kapitel poslal v Bovec naddiakona, da bi kaznoval tamkajšnjega vikarja, ker je ubil nekega drugega duhovnika.⁷²

Seveda vsi duhovniki niso bili pokvarjeni. Nekateri so tako lepo skrbeli za svoje ovčice, da so iznašli prav posebne načine, kako očistiti njihove duše.

Župniku Boratelliju iz Spodnje Idrije se je sredi 17. st. posrečilo z javnimi cerkvenimi kaznimi ustrahovati svoje grešne ovce. Privezoval jih je h križu ali k nagrobniku pred cerkvijo ali celo zaprl med mrtvaške kosti.⁷³ Povedka iz Logaršč pa govori o veliko boljšem starem župniku, ki je z domiselno pridigo svoje farane odvadil preklinjati.⁷⁴ Poglejmo si jo.

Pred leti je bil v eni župniji star župnik. Zelo je bil žalosten, ker so njegovi farani pogosto uporabljali kletvico "Bejž hudiču v rit!" Enkrat pa se domisli, kako jih bo tega odvadil.

Naslednjo nedeljo med pridigo jim pove, kaj se mu je sanjalo:

"Umrl sem. Najprej pridem v nebesa in povprašam po svojih faranih, a nobenega nikjer. Grem v vice, a tudi tu ni nobenega. Grem še v pekel in vprašam Luciferja, kje so moji farani. Ta pokliče debelega hudiča in mu privzdigne rep.

O groza!

Iz riti so gledali vsi moji farani!"

Kar je Bog zvezal, je človek lahko razvezal, a tudi plačal to neumnost. To nam dokazuje ohranjena ženitovanjska pogodba s konca 13. stoletja.⁷⁵

Listina je datirana v leto 1288. Ženin Oton iz Smasti se zavezuje nevestinemu varuhu, da bo plačal 5 mark novega oglejskega kova, če bi se nevesta Agata iz Tolmina ločila zaradi spora s sorodstvom bodočega moža ali če bi le-ta imel razmerje s kako drugo žensko.

Popolnoma razumljivo je, da se je žena lahko ločila od moža, če jo je le-ta varal. Nekoliko bolj čudno pa je, da so ji že samo spori z moževimi

sorodniki dovoljevali ločitev. Sicer pa je to le teoretično, v praksi je bila procedura ločitve (če je to Cerkev sploh dovolila) gotovo bolj zapletena.

Preprosto ljudstvo na podeželju je bilo veliko manj pokvarjeno kot kulturno civilizirano meščanstvo v velikih mestnih središčih. Primerjamo lahko legendi o sv. Hilariju. Po legendi, nastali v Ogleju, so svetnika bestialno mučili, ganilo jih je očitno šele takšno pretepanje, pri katerem so človeku izstopila čreva. "Krejski" Gejdi, ki bi lahko svetnika zmečkali kot črvička, tega niso storili.⁷⁶ Za navadne ljudi je bila že dovolj kruta kazen ta, da so ga vrgli v Nadižo. Sicer pa je tako tudi še danes.

"Gejdovska kazen" nam da slutiti še nekaj. Ljudje so se bali globoke vode, ker očitno niso znali plavati.

Turki na ledu

Zaprtoost med gorami in odmaknjenost od glavnih poti, sta rešili te kraje pred vdori Turkov. Turška kopita so prvič gazila po tolminski zemlji l. 1478.⁷⁷

Pripovedi o turškem divjanju so v ljudeh zbujele grozo, v bližini svojih domov (na Krasu in v Furlaniji) so lahko na lastne oči videli požgane hiše in polja, zato so verjetno razmišljali, kako bi si ob takšni nevarnosti pomagali.

O turškem napadu govori ljudska pripoved, da je bila na krejskem polju takšna bitka ali sekanje, da je bilo čez vse polje do kolena krvi.⁷⁸ To klanje se je dogajalo pozimi. Naši ljudje so obrnili Nadižo na polje, da je zamrznila in na to ledeno ravan so nagnali Turke. Ker so bili Turki v opankah, jim je drselo, naši pa so se z derezami na nogah lahko premikali in z vilami pobili dosti

⁷⁶ Obe legendi sta bili že opisani. Gejdom kljub velikosti nihče ne prepisuje krutega ravnjanja z ljudmi.

⁷⁷ Marta Filli, Alojz Carli - Lukovič in njegov spis "Tolmin kot kraj in okraj", TZ, str. 285. A. Lukovič v svojem spisu (izšel l. 1875 v "Glasu") slikoviti opisuje turški pohod, zgrešil pa je letnico dogodka. "Pri petem napadu l. 1479 teptala so turška kopita prvokrat Tolminska polja, kajti po malih bitvah z Benečani na friulskem polju vdarijo ti vrati čez Sočo po cesti (prav za prav kolovozu) do Kanala i od tam naprej drvitjo čez Predel na Koroško."

⁷⁸ LMC, str. 2. M. Matičetov, Duhovna..., str. 186.

⁷² ZT, str. 76.

⁷³ M. Matičetov, Duhovna kultura..., str. 180.

⁷⁴ ZB, str. 237.

⁷⁵ M. Matičetov, Duhovna kultura..., str. 179.

sovražnikov ter s kosami sekali njihove glave kot seno. Tisti, ki so se rešili, so rekli: "Nikoli več na pridemo v ta kraj, imajo železne roke in noge!"

In Turki se v ta kraj niso nikoli več vrnili.⁷⁹ Edini turški napad, ki je potekal skozi soško dolino, je bil meseca julija 1478,⁸⁰ ko Nadiža v naših podnebnih razmerah ne more zamrzniti. Veliki turški vojski nihče ni mogel do živega, pač pa Simon Rutar poroča o uspešnem upiranju posameznim turškim oddelkom, ki so ropali po deželi stran od glavne smeri prodora; o teh ropanjih so se ohranile tudi pripovedke iz Baške grape.⁸¹ Domove vaščanov Hudajužne so pred ognjem rešili okusni žganci, kraju pa je po dogodku ostalo ime.⁸² Do spopada z manjšim oddelkom je prišlo lahko tudi na Lapoču, kjer so se konji slabo znašli na močvirnem svetu, ljudska domišljija pa je storila svoje in si predstavljala še boljši izid boja na ledu. Škoda, da se ni našel etnograf, ki bi hokejske tekme, ki smo jih tam igrali še kot otroci, povezal s spominom na ta dogodek, saj niti krvi ni manjkalo. V preteklosti naj bi na Lapoču izkopali celo turški denar in turške podkve, vendar se tega ne da preveriti.⁸³

Manjši oddelek Turkov pa je lahko prodril po Nadiški dolini med kakšnim drugim vdorom turške vojske v furlansko nižino. Proti koncu meseca oktobra 1477 je okoli 10 000 akindžij nenadoma pridrvelo do Soče, kjer so se utaborili. Od tod so se razkropili na vse strani; nekateri so na severu dosegli Trbiž, glavnina pa je pritisnila dalje proti zahodu. Razlili so se kakor povodenj po ravnini do Tilmenta. Zgorelo je do 100 vasi in zvečer je cela ravnina med Sočo in Tilmentom bila eno samo neizmerno ognjeno morje. Turki pa so drveli še dlje, prekoračili so Tilment in upepelili vse vasi do Piave. Turki so se 12. novembra obrnili proti Bosni.⁸⁴ Ta turški napad bi že lahko povezali z njihovim drsenjem na ledu.

Po ljudski pripovedi, naj bi bila ob turškem napadu ukradena mlada plavalasa deklica iz hiše

št. 32.⁸⁵ Pripoved o nadaljnji usodi deklice je nekoliko nejasna, zato jo povzemam v obliki, kot sem jo našel zapisano: "...ko se je nato srečala z nekim vojščakom iz tega kraja, ga vpraša od kod je doma in ta jej odgovori od tam, kjer seno na vodi suše in se jim derva po plazu same raztepe. Potem naroči naj le pridejo njeni ljudje po denar z vozom, ker veliko je naropal njen mož".

Iz pripovedi se da izluščiti, da je neki Turek (morda slovanske krvi?) ugrabljen deklico poročil. Tam je morala preživeti že veliko let, saj se z vojakom nista poznala. Njen mož je bil verjetno že pokojni, ona pa po njegovi smrti lastnica naropanega blaga. Vojak naj bi bil v službi neke krščanske vojske, cesarske ali beneške, ki je prodrla na turško ozemlje. Ni bil turški ujetnik, saj se je lahko vrnil domov. "Njeni ljudje" so Krejci, prebivalci njene rojstne vasi, ni pa jasno, kako bi lahko na turškem ozemlju (v Bosni?), izvedli naročeni manever z vozom. Očitno je, da ga niso izvedli, kajti ostali so revni.

Med turškimi ujetniki, ki so jih Furlani osvobajali iz ujetništva (pri tem so se kot spretni posredniki izkazali Dubrovčani), najdemo tudi nekaj žensk. Med ujetniki, ki so bili zajeti l. 1477 in kasneje osvobojeni, je bila tudi Suzana, hči Georgija de Chodroipo iz Vidma. Leta 1500 sta bili iz ujetništva odkupljeni dve ujeti sestri, hčeri mlinarja iz kraja Sedile (Sedilis), na robu Beneške Slovenije (verjetno ujeti med vdorom 29. 9. - 4. 10. 1499). Turek, od katerega sta bili sestri odkupljeni, je ocenil Mathio, ki je bila poročena in stara okrog 17 let, za 70 dukatov, Isabetto, staro okrog 9 let, pa za 30 dukatov.⁸⁶ Iz cene je razvidno, da je revežem iz turškega ujetništva lahko pomagal samo Bog. Če pogledamo na zemljevid, lahko ugotovimo, da so bili Turki spet zelo blizu naših krajev, torej ne smemo zanemariti možnosti, da so tudi tokrat pridrli k nam.

Ob turškem vdoru so tukajšnji prebivalci pokazali veliko poslovnega smisla. Turško vojsko so v glavnem sestavljali slovansko govoreči mar-tolozci in nekateri domačini so se z njimi dogovarjali za nakup in preprodajo naropanega blaga. Zaradi teh prekrškov so bili nekateri kmetje pozneje tudi kaznovani.⁸⁷

⁷⁹ Podobno zaklinjanje poznamo tudi po dogodku pri "Turškem križu" pri Podselu. "V dolino, kjer teče lepa plava voda, ne bo nikoli več stopila turška noga." (Zlati Bogatin, str. 131.) Prav zaradi tega zaklinjanja lahko sumimo, da so te povedke kasnejšega nastanka.

⁸⁰ Vasko Simoniti, *Turki so v deželi že, Celje 1990*, str. 70.

⁸¹ Zlati Bogatin, str. 138, 139. (Podbrdo in Bukovo.)

⁸² Isto, str. 151.

⁸³ LMC, str. 2.

⁸⁴ I. Voje, *Odkupovanje Furlanov iz turškega ujetništva*, ZČ 1987, str. 260.

⁸⁵ LMC, str. 3.

⁸⁶ I. Voje, *Odkupovanje Furlanov...*, str. 260-262.

⁸⁷ Peter Stres, *Idrsko in Mlinsko*, Nova Gorica 1995, str. 15.

Prav nič se ne trudijo...

Turki pri požiganju vasi niso imeli težkega dela, saj so bile strehe krite s slamo, na takšni strehi pa se ogenj počuti kot doma, le brez doma hitro ostane.

Kobarid je bil po spisu nekega anonimnega pisca iz l. 1600-1606 vas s približno dvajsetimi hišami, ki so bile vse lesene in krite s slamo. "Kobarid se do l. 1683, ko je pogorel do tal, ni mnogo spremenil," je v krstno knjigo zapisal tedanji vikar Sebastijan Damiani, ki je vas dobro poznal, saj je bil domačin iz Kobarida. Sklepamo lahko, da Kobarid tudi po požaru l. 1616 ni bistveno spremenil svoje podobe. Tudi streha župnijske cerkve je bila prekrita le z lesenimi škodlami.⁸⁸

Zunanja podoba vasi se do 18. st. ni veliko spremenila. Takrat je Marija Terezija izdala dekret o obvezni gradnji zidanih hiš. Konec tega stoletja so bile v teh krajih zidane le cerkve, poleg njih pa je stalo še nekaj podzidanih hiš. Opisovalec vojaških deželnih merjenj je vse to ocenil kot strateško nepomembno.⁸⁹ Nasploh se mu je zdelo, da imajo tukajšnji prebivalci slabe poti, slaba bivališča in da se prav nič ne trudijo, da bi jih izboljšali.

Ravno v tem času pa je prihajalo do pomembnih sprememb, ki so izboljšale življenjske razmere in tudi spremenile zunanji videz vasi. Slamnato kritino so pričeli nadomeščati opečnati strešniki, "korci". Na "Mišcevi" hiši se je ohranil "korc" z letnico 1772, vpraskano ob izdelavi.

Tihotapci

Tolminski kmetje so se veliko ukvarjali s tovarništvom. Tovorili so zlasti vino iz Čedadu in Goriških Brd v Tolmin, Bovec in Kobarid za domače krčmarje, ki so se v teh krajih zaradi cvetoče krčmarske obrti sčasoma zelo pomnožili.⁹⁰

Trgovcem in drugim popotnikom so nudili prenočišča, hkrati pa so se utrujeni gostje lahko okrepčali s slastnim briškim ali furlanskim vinom. Kmetje pa so vino tovorili tudi dlje; čez prelaz na Predelu so ga dobavljali koroškim krčmarjem. Te kupčije so prinašale dobre in stalne dohodke, zato je bil marsikateri kmet ob koncu 15. st. ugleden in premožen mož. S prisluženim in prihranjenim denarjem od tovarništva je lahko "kupil" kmetijo v doživljenjski ali dedni zakup, ali pa jo je kupil v last skupaj s činžem. Njegova družina običajno ni poznala lakote; če je žito doma slabo obrodilo, ga je kupil v Čedadu. Udeleževal se je tudi raznih romanj. Najbolj priljubljena božja pot je bila Stara gora, vendar mu ni bilo težko obiskati tudi bolj oddaljenih svetišč. Po končanih verskih obredih je v bližnjih krčmah in vinotočih rad potrošil kakšen dukat, ki ga je prislužil med letom. Med veseljačenjem je pogosto prišlo do pretepov, vendar je bilo v teh časih dovolj denarja, tudi za plačevanje prekrškov zoper javni red in mir.

Beneško-avstrijska vojna je to stanje temeljito spremenila. Avtrijske oblasti so, da ne bi prišlo do morebitnega vohunjenja, prebivalstvu prepovedale vsakršen stik s podložniki Beneške republike. Do tedaj legalne tovarnike je tako prizadela stroga prepoved trgovanja z benečansko Furlanijo. S tem je bil življenjski obstoj večine prebivalstva ogrožen, izhod pa so videli le v tihotapstvu blaga v Furlanijo. Vsevpred so začeli tihotapiti živino v Furlanijo, od tam pa so po skrivnih poteh dovažali vino in žito.⁹¹

Temu po robu se je odločno postavil tolminski glavar. S cesarskimi vojaki je nadzoroval vse poti, ki so vodile v Kobarid ali mimo njega na benečanska tla. Zlasti je pazil na kmete, ki so živeli v bližini meje. Matevža Klobusina iz Spodnje Borjane je zaradi tihotapstva živine kaznoval z dvanajstimi dukati globe. Obedu Kurinčiču iz Sužida je zaplenil 30 volov, ki jih je tihotapil prek meje. Tomaž Felc iz Starega sela je bil obsojen na kazen 44 dukatov.⁹² Da bi tihotapstvo čimbolj zatrl, je tolminski glavar kaznoval tudi kmete, ki so bili samo osumljeni tihotapstva, če-

⁸⁸ F. Rupnik, *Opombe v krstni knjigi v Kobaridu*, Dom št. 2, 1993, str. 3.

⁸⁹ Drago Trpin, *Tolminska v opisu vojaških deželnih merjenj okoli leta 1785*, Kronika 1994, 42, str. 38.

⁹⁰ P. S. Leicht, *Studi di storia Friulana*, Udine 1955, str. 316. Zaradi pomembnosti doline v trgovskem prometu (kasneje se ji priključijo še romarske poti) se je vzdolž poti naselilo veliko Furlanov, ki so se poskušali okoristiti s prometom. Svoje lončke so pristavili gostilničarji, lilevarji, mali mešetarji...

⁹¹ M. Verbič, *Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v zač. 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513-1515*, ZČ 28, 1974, str. 16.

⁹² Očitno je bil Tomaž nepopravljiv prekupčevalec. Kaže, da je "imel na grbi toliko grehov", da se l. 1524 niti ni več spomnil, zakaj ga je zadela ta kazen.

prav so svojo nedolžnost dokazali pred sodiščem. Kaznovan je bil tudi vsak, ki je bil zasačen v bližini prehoda meje, ali bil osumljen, da je bil na oni strani. Urban Čibahel (Čebokli?) iz Kreda je moral bovškemu glavarju plačati 60 dukatov globe, ker je nekim koroškim tovarnikom pripomogel, da so jim Lahi vrnili zaplenjene kornje.⁹³ Iz višine kazenskih glob je razvidno, da je bilo tihotapstvo takrat res lep in donosen posel.

Ker se je tihotapstvo kljub strogim kaznim in vedno ostrejšim ukrepom širilo, je tolminski zemljiški gospod Mihael Neuhauser⁹⁴ prepovedal vsak nakup in prodajo živine znotraj gospostva ter prodajo te živine v sosednja gospostva na cesarskih tleh. Za vsakršno kupčijo je moral kmet imeti njegovo dovoljenje. Toda kmetje se niso držali njegovih navodil in niso hoteli priti na grad po dovoljenje. Ne zaradi takse, ampak zaradi tega, ker so na gradu ponavadi dobili batine.⁹⁵ Zato so blago rajši skrivaj tihotapili, kljub zagroženosti kazni in ječi.

Seveda je bil Neuhauser do preganjanja tihotapstva in kaznovanja z denarnimi globami upravičen, ker je tako veleval cesarjev ukaz, le dohodke od glob bi moral izročiti cesarju. Tega pa ni storil. Celo sam je pošiljal kmete po vino, da so mu ga dovažali za tlako, tega vina pa je le malo porabil za grad, več ga je prodal krčmarjem po visoki ceni⁹⁶ in zaslužek spravil v svoj žep. S tem je dajal slab zgled kmetom, ki so pogosto izkoristili priliko, ko so tovorili za njega in zaslužili še nekaj zase.

Poleg tega se je njegov sodnik tihotapcem pustil podkupovati, tako da so živino lahko varno prepeljali čez mejo. Po odpravi prepovedi trgovine pa jim je omogočal, da so brez spremščine in mitnine živino prepeljali prek meje.⁹⁷ Tudi duhovščina se je rada ukvarjala s pridobitnimi posli, točenjem pijač in prodajo živine, cerkveni

posli pa so ji bili bolj malo mar. Šentviški in kneški župnik sta se ves čas trgovinske zapore ukvarjala s tihotapstvom živine na beneška tla. Župnik iz Kneže je tihotapil živino celo v času, ko so bili na Tolminskem cesarski objezdniki, njihove navzočnosti mu je bilo kaj malo mar.⁹⁸

Zato ni nič čudnega, da tega pojava niso mogli zatreti. Tihotapstvo je ob beneški meji cvetelo, zato so v času Marije Terezije, ko so ustanovili finančno stražo, postavili finančne postaje v Kamnem (10 financarjev je stanovalo v tamkajšnjem mlinu), Robiču in Sedlu (2 revizorja in 4 kordonisti). Leta 1786 so prestavili finance iz Sedla v Podbelo in iz Robiča v Kred. Po dunajskem kongresu 1815 je bližina meje za 51 let izginila. Ko je l. 1866 Italija dobila Benečijo, so vse kraje na desnem bregu Soče uvrstili v "colni mejni okraj" in pri Robiču ustanovili colnijo II. vrste. Ponovno so tudi vpeljali finančno stražo, ustanovili postaje v Volčah, Kobaridu, Breginju in na Srpenci ter zatirali tihotapstvo, ki je včasih v teh krajih zelo cvetelo. Še posebej so se s kontrabantstvom ukvarjali Kotarji, ki so do l. 1848 prenašali tobak s Hrvaškega na Beneško.⁹⁹

K temu je treba dodati, da "kontrabant" v teh krajih niti ni vedno izhajal iz želje po dobičku. Velikokrat je tihotapljenje prek meje prinašalo ljudem denarni dodatek, ki jim je zgolj pomagal pri preživetju. Bil pa je to kar nekakšen splošen "ljudski šport" in so se z njim vsi ukvarjali. Celo duhovniki. "Pre" Jožef Jusič (1871-1964) je osem let služboval v Kredu, kjer je umrl in je tam tudi pokopan. Sam je pripovedoval različne anekdote, ki so se mu pripetile v dolgem življenju. Te zgodbe sta Franc Drole, nekdanji župnik v Breginju, in kobariški dekan Franc Rupnik napisala v obliki pesmic.¹⁰⁰

Med prvo svetovno vojno je "pre" Jusič služboval v Plešiščah (Beneška Slovenija). To so bili težki časi in vsak si je moral pomagati sam, kot je vedel in znal. "Pre" Jusič je hodil po cigarete

⁹³ M. Verbič, *Gospodarski in socialni...*, str. 17.

⁹⁴ Prebivalci tega zastavnega imetnika tolminskega gospostva niso marali. Med ljudstvom so krožile zlobne govorice, da sploh ni plemiškega rodu, ampak sin nekega čevljarja, ki se je na nepošten način dokopal do denarja in plemiškega naslova.

⁹⁵ M. Verbič, *Gospodarski in socialni...*, str. 19.

⁹⁶ *Ista*, str. 22.

⁹⁷ *Ista*, str. 26. Podobno kot ta sodnik je počel komandir policijske postaje v Breginju, ki je imela nalogo zatirati tihotapstvo. Sam je kontrabantarje obveščeval kje in kdaj bodo postavljene zasede, tako da so se jim jih izognili, dobiček pa so si skupaj razdelili. Za neuspehe pri zatiranju tihotapstva pa je dolžil nesposobnost svojih

podrejenih. Hotel jim je sam pokazati, kako se tej reči streže: "Danes bom jaz sam, namesto vas nesposobnežev odšel v patrolo." Seveda se je pred tem dogovoril s tihotapci. Ti so mu pri pokopališču pustili nalirbntnik s tobakom. Komandir je pobral nalirbntnik in to "trofejo" prinesel na postajo. "Ste videli," se je pohvalil. "Ujeti jih sicer nisem mogel, 'ruksok' sem pa le zaplenil."

⁹⁸ M. Verbič, *Gospodarski in socialni...*, str. 34.

⁹⁹ *ZT*, str. 210.

¹⁰⁰ B. Zuannella, *Tragikomične zgodbe iz življenja pre Jožefa Jusiča (z moralnimi nauki)*, Dom 1981, št. 4.

prek meje v Breginj. Vedno mu je šlo vse po sreči, tobaka je nosil po dve vreči. Nekoč pa ga je presenetila patrola, vendar se je rešil in med ravsanjem s "financotom" iztrgal tudi njegov plašč, ki ga je nato še dolgo nosil. In za konec še sklepni verzi:

*Moralni nauk je tukaj ta:
Ne kradi nikdar! To pa ja:
v sili vzemi, kjer se da.*

V boju za konfine

Ljudstvo v vojnah slepo sledi ukazom svojih vladarjev, ti se kasneje pobotajo, skupaj žrejo in se med seboj celo poročajo, navadni smrtniki pa ostanejo med seboj skregani. Ob spremembi gospodarjev so v Breginjskem kotu izbruhnili mejni prepiri, ki so imena teh, od Boga pozabljenih krajev, ponesli v zgodovino evropske diplomacije. Očitno so bili mejni prepiri tako hudi in nevarni komaj vzpostavljenemu novemu redu v Evropi, da so bili omenjeni celo v wormskega miru, kjer so poskušali mejne spore v Kotu ("nella valle di Bergogna") zgladiti.¹⁰¹ Ti prepiri so se med sosedi večkrat pojavljali, zlasti ob sejmi in cerkvenih slovesnostih. Kaže, da so bila ravno ta praznovanja kritična zaradi maliganov, ki so zavreli v krvi. Prepiri, med katerimi so padale celo smrtne žrtve, bi sredi 18. st. kmalu pripeljali do splošne evropske vojne.

Že l. 1506 so začeli Sejani, Borjanci in Krejci veliko pravdo z Ložani in landarskimi podložniki zaradi paše in drvarjenja na Miji. Sodnija v Vidmu je 11. decembra 1508 salomonsko odločila, da imajo oboji pravico do skupne paše in sekanja drv po vsej Miji. Na to odločitev so se opirali Sejani pri svojih poznejših prepirih.¹⁰² Toda Ložani so zase zahtevali ves zahodni obrok Mije do vrha in trdili, da je bilo tako dogovorjeno v opisu avstrijsko-beneške meje ob sklepanju miru l. 1521. Sejani pa niso o tem hoteli nič slišati, zagotavljali so, da imajo oni neko drugo pismo z drugačnim opisom meje. Toda tega pisma niso nikoli pokazali. Trdili pa so, da so jim pašniki na Miji nujno potrebni in da so oni tam od nekdanj, sami, brez beneških podložnikov pasli in sekali.¹⁰³

¹⁰¹ ZT, str. 132.

¹⁰² ZT, str. 132-133.

¹⁰³ *Sie haben ihren Pluembbesuech und Behuelzung auf dem Venetianischen... Tako je zapisano tudi v urbarju iz l. 1624. Pluembbesuch - "pravica do rože" iz nem. Blum, pravica do paše.*

Tudi Krejci so imeli pravico do paše na Miji. Po urbarju iz l. 1624 je bilo v Kredu 11 kmetij, v vasi pa je živel tudi en kajzar. Kmetje so bili podložni samostanu v Rožacu, cerkvi sv. Nikolaja in družini Zucco. V urbar tolminskega gospostva so bili dolžni le dajatev za sečnjo in pašo na Miji, v bližini beneške meje. Tolminsko gospostvo je od tega dobilo 2 renska goldinarja in 9 krajcarjev. Dajatve v urbar tolminskega posestva pa je moral plačevati Valentin Marcola (Vallantin Marzollia) za njivo v bližini Nadiže, na kraju imenovanem "goschia supraiam", in poleg tega še za drugo njivo, ležečo v bližini.¹⁰⁴

V 16. in v prvi polovici 17. stoletja je bilo na meji še precej mirno. Psa so z verige spustili Sejani, ki so l. 1663 prestopili mejo svojih posestev, nakar so beneški podložniki vložili pritožbo. Vlada je hotela prepire končati in urediti mejo s pomočjo mejne komisije, ki pa se je razšla brez uspeha. Leta 1694 se je vnel hud prepir zaradi planine Razor ali Robič na Miji. To planino so beneški podložniki prodali Robiču ok. l. 1650, toda trdili so, da so jo le zastavili, tako da bi jim moral Robič plačevati neko najemnino. V Tolminu so dokazali, (še l. 1765), da Robič že več kot sto let plačuje tolminskemu urbarju najemnino od te planine. Žal se ni ohranil noben zgodovinski vir, ki bi pričal, kako so se začetniki spora pogodili na onem svetu.

Hujše se je razvnel mejni prepir l. 1706. Od tedaj naprej, vse do l. 1772, lahko zasledimo, kako avstrijski in beneški podložniki drug drugemu nagajajo, kako drug drugemu sekajo drva, plenijo živino na paši in se včasih celo pobijajo.

Leta 1706 so avstrijski podložniki beneškim zaplenili živino, ti pa so jim sežgali 200 kubičnih metrov drv in nekega pastirja tako pretepli, da je oslepel na eno oko. 7. januarja je podbelski župan naznanil v Tolmin, da so Benečani potolkli in pobili okoli 100 glav drobnice. Istega leta so Ložani razdrli dve apnenici na avstrijskih tleh in pri tem ubili enega podložnika. Leta 1724 so Benečani napravili apnenice na avstrijskih tleh in ubili enega človeka, zato je vlada zapovedala tolminskemu grofu, naj skuša beneške prestopke preprečiti in naj "s silo ne povrača". Leta 1735 in 1736 so Benečani iz Loga, Mersina in Landarja nadlegovali avstrijske podložnike in trdili, da imajo na Miji "promiscuitas pascendi et lignan-

¹⁰⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Urbar tolminskega gospostva iz l. 1624, I/67 u, f. 304.

di" ter jim zarubili deset krav. V začetku leta 1737 so Ložani ("quelli di Long") požgali gozd "Na klaviščah". Tega leta so si zopet pobijali živino. Ker so Benečani tožili Avstrijce, je dobil tolminski grof zapoved, da preišče, koliko škode so avstrijski podložniki napravili Benečanom. Leta 1738 so Sejani zarubili Ložanom 110 koz, toda že 8. maja so dobili povelje, da morajo kože vrniti, drugače bodo morali plačati kazen 25 florintov. Pri nekem tepežu je neki Sejan ob obračunu s pestmi in kamenjem dobil tako hude poškodbe, da je kmalu nato umrl. Leta 1739 je neki Sejan ustrelil beneškega podložnika. Ker so Benečani večkrat sekali drva v avstrijskih gozdovih, je tolminski grof 14. novembra 1739 Sejanom izdal zapoved, da v takšnih primerih pridobijo drva nazaj in jih prenesejo na takšen kraj, od koder jih ne bi mogli vzeti. Leta 1747 so Krejci Benečanom zaplenili dva konja in dva voza. Leta 1749 so Benečani zaplenili Krejcem 120 glav živine. Cesarica Marija Terezija je tolminskemu grofu poslala ukaz, naj skuša zaplenjeno živino dobiti nazaj po mirni poti. Če to ne bi bilo mogoče, naj poroča o tem vladi, da pošlje vojaške na beneško mejo. 28. februarja 1750 se je borjanski župan pritožil, da je več kot 50 podložnikov landarskega gospostva posekalo gozd na Miji. Župan v Sedlu, Janez Čuš, je 28. junija v Tolmin poslal pritožbo, da so Benečani v avstrijskem gozdu nasekali veliko drv. Naslednje leto je Čuš poročal v Tolmin, da so Benečani ranili tri Sejane, ko so jih napadli s kamenjem. Leta 1760 so se pritoževali Breginjci in Ložani, da so stanovalci Sedla, Homca, Podbele in drugih vasi prestopili mejo, plenili in počenjali še druga sovražna dela. Kot odgovor na to so se avstrijski podložniki pritoževali, da jih nadlegujejo Benečani, zlasti Ložani, ki neprenehoma požigajo gozd na Miji in tam napravljajo svoje senožeti, čeprav da je ta gozd od nekdaj sejski. Pri tem so celo ubili enega Sejana. Goriška vlada je naročila tolminskemu grofu, naj to stvar preišče in o njej poroča. Na krejskem svetu je l. 1772 neki Gosnjak iz Mersina sezidal hlev in malo koč ter začel obdelovati bližnjo zemljo, toda Krejci so Gosnjaka spodili in mu podrli hlev ter koč.¹⁰⁵

Glavni vzrok razprtij je bila nenatančno zaznamovana meja, določena le s cerkvijo sv. Križa pri Sedlu in potokom Rapidom med Robičem in Štupco (Stupizza). Prav zato je poskušala avstrijska vlada to stvar urediti že l. 1707.¹⁰⁶ Vendar iz-

delava mape o mejnem svetu ni bila lahka naloga, saj so se zemljemerci včasih znašli celo v smrtni nevarnosti.¹⁰⁷ Zaradi hudih mejnih preprirov med Avstrijci in Benečani je bil l. 1737 v Breginju nastanjen javni notar. V času najhujših preprirov (od l. 1736 do l. 1739) so se Krejci, Borjanci in Sejani opirali na grofovo povelje z dne 2. marca 1737, ki jim je dovoljevalo, da se z vso silo upirajo Benečanom, če bi ti hoteli prekoračiti mejo in delati škodo na avstrijskih tleh. Tako je namreč grofu zapovedal sam cesar, češ, sila naj se s silo odbija.

Najhujše posledice bi lahko imel rop sto dvajsetih glav drobnice v Kredu, ki so ga zagrešili beneški podložniki l. 1749. K sreči je tolminskemu grofu Johanu Ignacu Coroniniju spor uspelo rešiti po mirni poti, saj je bila vladarica ("Marija Terezija, po milosti božji...") v nasprotnem primeru pripravljena na meje poslati vojaščino. Njeno veličanstvo se je tako osebno seznanilo z vasjo Kred (... *aus dem dorf Creda* ...), saj stoji pod poveljem z dne 17. januarja 1750 njen lastnoročni podpis. Njeno mnenje je 21. februarja potrdil tudi njen mož Franc Lotarinški. S problemi v Borjani se je cesarica senanila že novembra leto pred tem (*dorf Boriana*).¹⁰⁸

Spopad z Beneško republiko v tem času bi bil zelo tvegan, saj bi lahko v vojni metež potegnil tudi druge evropske sile in bi hitro izbruhnila splošna evropska vojna z zaveznicami na eni in drugi strani. Ker se je komaj končala "avstrijska nasledstvena vojna" (1741-1748), bi se nova vojna za Avstrijo lahko končala usodno. In če je vsaka podobnost wormskega miru ("kotarski vložek") z Daytonom zgolj naključna, vsaka primerjava pa zlonamerna, bi lahko Kred leta 1749 primerjali s Sarajevom leta 1914, Benečane z Gavri-

ni (Loch) ali Logje?), medtem ko so delali mapo nekega pašnika. Cesar Karel VI. je poslal tolminskemu grofu Jakobu Antonu ukaz, da mora dogodek natančno opisati in narisati mesto zločina, tako da se bo videlo, na kateri strani se je zgodil umor. Poleg tega je ukazal, da je treba napeti vse sile, da se zlikovec ujame in zapre. Poskušaj naj se prijateljsko živeti z Benečani in naj se sile ne povrača s silo.

¹⁰⁷ Vlada je l. 1735 naročila zemljemercu Ivanu Zorzi, naj napravi mape mejnih krajev na Kolovratu in Matajurju. To je bila težka naloga, ker so se Benečani temu upirali. Brž ko so zagledali cesarskega zemljemerca, so pričeli zvoniti z zvonovi, ljudstvo se je zbralo in mu žugalo. Kljub sovražnemu razpoloženju je uspel opraviti svojo nalogo do konca julija.

¹⁰⁸ ARS, fond Reprezentanca in komora za Kranjsko, fasc. XLVII, zap. št. 134. Gradivo o kraji živine je pomešano s spisi o mejnih konfliktih v Pazinskih grofiji.

¹⁰⁵ ZT, str. 231-232.

¹⁰⁶ Izdelava mape ni bila lahka naloga, saj je neki Sejan ubil beneškega podložnika iz Logov (Log v Nadiški dol-

lom Principom, nesrečnega nadvojvodo Ferdinanda pa z ukradeno živino.

Zusammenfassung

Menschen mit eisernen Armen und Beinen

Einige Sternschnuppen aus der Vergangenheit
eines Dorfes am Oberlauf der Nadiža

Der vorliegende Artikel zeigt Momentaufnahmen aus dem Leben am Oberlauf des Flusses Nadiža, wie es in der Vergangenheit gelebt wurde, vor allem aus dem Dorfe Kred an der heutigen slovenischen Westgrenze. Er beschreibt die Ereignisse bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts und das Geschehen nach der Errichtung der neuen Grenze zwischen der Republik Venedig und der Habsburger Monarchie. Diese neue Grenze trennte ehemalige Nachbarn, die einst beisammen lebten, die aber danach heimlich die Grenze überschritten und einander Holz stahlen, einander die Kalkbrennöfen niederrissen und vor allem Vieh erbeuteten. Ihre Zwistigkeiten hätten beinahe zum Krieg zwischen diesen beiden Staaten geführt, denn Maria Theresia hatte beschlossen, Soldaten an die Grenze zu entsenden. Zum Glück konnte die Sache auf friedlichem Wege bereinigt werden.

Die Ereignisse werden vor allem mithilfe von Geschichten beschrieben, die in der Volksüberlieferung erhalten sind. Am weitesten zurück in die Vergangenheit reicht die Legende vom hl. Hilarius (Volar), der die Ureinwohner, die Gejden vertrieb. Die Gejden waren Riesen heidnischen Glaubens, die der Heilige für immer aus dieser Gegend verjagte, und die sich angeblich weiter im Osten ansiedelten. In der Erinnerung des Volkes ist auch der schreckliche Attila erhalten, ebenso die Erinnerung an wilde Weiber, wundersame Frauen, die die Zauberkunst beherrschten und die Menschen allerlei Fertigkeiten lehrten. Von den Türken erzählt

die Volksüberlieferung, daß unsere Leute sie einmal so geschlagen haben, daß auf dem Felde das Blut bis zu den Knien stand. Die unterlegenen Türken beschlossen, daß sie in ein Land, wo "Menschen mit eisernen Armen und Beinen" lebten, nie mehr zurückkommen wollten. Von der Kirche im Dorf ist nur die Nachricht erhalten, daß sie zuerst nur ein ärmliches Kapellchen war, das ein lediger Onkel gebaut hatte. Die Leute fürchteten sich vor der Strafe Gottes und erklärten sich die Sündenstrafen auch mit Naturphänomenen, und einer Zeit der Dürre pilgerten sie zum Kirchlein des hl. Hilarius oder Volar, wie dieser Heilige im Volk genannt wird. Der Heilige erbarmte sich ihrer in ungewöhnlicher Weise und ließ es auf die Bittprozession schon auf dem Heimweg regnen. Die Bauern beschäftigten sich im täglichen Überlebenskampf auch noch mit anderen Dingen, machmal auch mit gesetzwidrigen. Das Schmuggeln wurde geradezu zu einem Volkssport, ebenso die Wilderei und unerlaubter Fischfang. Wir dürfen auch den Teufel nicht vergessen, der in verschiedenen Geschichten immer wieder auftaucht. Vor ihm brauchte man allerdings keine Angst zu haben, denn er zog immer den Kürzeren.

Dem Grundbuch können wir entnehmen, daß es Abgaben gab, aus denen wir schließen können, von welcher Art die Wirtschaft war; die Archäologen schließen auf der Grundlage von Überresten irdenen Geschirrs auf das Alter einer Ansiedlung, mittelalterliche Urkunden erzählen uns, wer der Besitzer war, wo es gebrannt hat... Aus den Geschichten, die ohne Schrift geschrieben sind, und die sich von Geschlecht zu Geschlecht in der Überlieferung des Volkes erhalten haben, können wir ertahren, was in den Herzen der Menschen niedergeschrieben war. Jede neue Generation von Zuhörern hat sich, erwachsen geworden die Geschichten vielleicht ein wenig zurechtgeschnitten, sie um eine Schattierung verändert, doch ihr Wesen ist erhalten geblieben.